

WYDAWNICTWO NAUKOWE UMK

Linguistica Copernicana

13/2016

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń 2016

REDAKTOR NACZELNY: Maciej Grochowski

RADA REDAKCYJNA: Ireneusz Bobrowski (Instytut Języka Polskiego PAN, Polska), Andrzej Bogusławski (Uniwersytet Warszawski, Polska), Gerd Hentschel (Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Niemcy), Axel Holvoet (Vilniaus Universitetas, Litwa), Krystyna Kleszczowa (Uniwersytet Śląski, Polska), Jarmila Panevová (Univerzita Karlova, Czechy), Zuzanna Topolińska (Macedonian Academy of Sciences and Arts, Macedonia), Daniel Weiss (Universität Zürich, Szwajcaria), Anna Wierzbicka (Australian National University, Australia)

KOLEGIUM REDAKCYJNE: Maciej Grochowski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska), Krystyna Kallas (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska), Irena Sawicka (Instytut Slavistyki PAN, Polska), Piotr Stalmaszczyk (Uniwersytet Łódzki, Polska)

SEKRETARZ REDAKCJI: Iwona Kaproń-Charzyńska

OPINIOWALI DO DRUKU: Zbigniew Babik, Jerzy Bańcerowski, Stanisław Borawski, Artur Bracki, Bernhard Brehmer, Jolanta Chojak, Piotr Chruszczewski, Magdalena Danielewiczowa, Grażyna Demenko, Katarzyna Drózdź-Luszczak, Alina Israeli, Mariola Jakubowicz, Halina Karaś, Alina Kępińska, Iwona Kosek, Stanisław Koziara, Jadwiga Linde-Usiekiewicz, Marek Łaziński, Elżbieta Mańczak-Wohlfeld, Thomas Menzel, Tomasz Mika, Tomasz Nowak, Anna Pajdzińska, Magdalena Pastuchowa, Jacek Perlin, Marzena Stępień, Elżbieta Wierzbicka-Piotrowska, Zofia Zaron, Gennadij Zeldowicz.

ADRES REDAKCJI: Instytut Języka Polskiego UMK, 87-100 Toruń, ul. Fosa Staromiejska 3, e-mail: lincop@umk.pl, www.linguistica.umk.pl

OKŁADKA: Monika Pest

Periodyk oferuje dostęp do zawartości w systemie Open Access na zasadach licencji niewyłączonej Creative Commons (CC BY-ND 3.0).

Wersja papierowa jest dostępna w druku na żądanie na stronie internetowej Wydawnictwa www.wydawnictwoumk.pl

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Toruń 2016

ISSN 2080-1068

Wersja pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wersja papierowa.

Wydawca: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Ul. Gagarina 13a, 87-100 Toruń
Druk: Wydawnictwo Naukowe UMK
Nakład 300 egzemplarzy

Spis treści

Od redakcji	9
-------------------	---

WSPOMNIENIA

Piotr Sobotka

Witold Mańczak (1924–2016). Dorobek Profesora Mańczaka na tle paradygmatów lingwistycznych	15
--	----

ARTYKUŁY

Marjan Markovikj, Zuzanna Topolińska

An insight into the history of Balkan Slavic languages. Macedonian perspective	35
Wgląd w historię słowiańskich języków Bałkanów. Perspektywa macedońska	

Andrzej Bogusławski

Kolejna glosa do rozważań wokół pojęcia wiedzy i jej stosunku do nieale- tycznych stanów mentalnych	67
One more gloss to the debate over the concept of knowledge and its relationship to non-aletheic mental states	

Anna Kisiel, Marzena Stępień

O granicach jednostek języka. Jeszcze o klasie otwartej na przykładzie polskich jednostek z elementem <i>ani</i>	87
On the boundaries of language units. Discussing the open class term basing on the example of Polish units with the sequence <i>ani</i>	

Izabela Duraj-Nowosielska

Co to znaczy: *robić coś świadomie* oraz *świadomie coś robić*? Dyskusja na temat epistemiczności / wolitywności przysłówków *świadomie / nieświadomie* 107

What does it mean: *to do something consciously* and *consciously do something*? Reflections on epistemicity / volitionality of the Polish adverbs *świadomie* and *nieświadomie*

Joanna Zaucha

Czasownikowe wykładniki fałszu z inherentną oceną działań agensa 143
Verbal falsehood exponents with an evaluative component of an agent's action

Dorota Kruk

Czasownik *stracić* i jego właściwości. Analiza semantyczno-składniowa ... 159
Semantic and Syntactic Analysis of Verb *stracić*

Barbara Linsztet

Analiza semantyczno-składniowa wybranych jednostek z segmentem *wystarczy* 173
The semantic-syntactic analysis of the chosen lexical units with the word *wystarczy*

Alicja Wójcicka

„Myślisz, że jak to się robi?” O strukturze tematyczno-rematycznej pewnego typu zdań pytajnych 201
“How do you think it should be done?” About the thematic-rematic structure of a certain type of interrogative sentences

Tomasz Nowak

O językowej naturze istot nienarodzonych (na tle właściwości walencyjnych implikujących je czasownikowych predykatów) 217
“Sprawdzać dzieci na świat”, i.e. about the linguistic nature of unborn beings (against the background of valence properties and the verbal predicates that imply them)

Zofia Kulińska

Presupozycje w perspektywie logicznej 239
Presupposition from a logical perspective

Celina Heliasz-Nowosielska

Opis użycia słów i gestów w komunikacji – perspektywa użytkownika
języka a perspektywa badacza specjalisty 251

The description of the use of words and gestures in communication –
the perspective of the natural language users and the perspective of the researchers

Krystyna Bojalkowska

Wymagania składniowe form trybu rozkazującego we współczesnym
języku polskim (w nawiązaniu do artykułu M. Gębki-Wolak i A. Moroz
(2011)) 273

Syntactic requirements of imperative forms in contemporary Polish (in relation to the
article of M. Gębka-Wolak and A. Moroz (2011))

Jacek Perlin

O zmianie biernika w użyciach nieparadygmatycznych 293

On the change of the accusative in non-paradigmatic uses

Gennadij Zeldowicz

Extraverted consciousness, introverted consciousness, and composition
of lyrical discourse 301

Extraverted consciousness, introverted consciousness, and the composition of lyrical
discourse

Anna Szczepaniak-Kozak

Impoliteness in interlanguage requests of EFL learners in Poland 319

Niegrzeczność w prośbach formułowanych przez Polaków uczących się języka angielskiego jako obcego

Volodymyr Dubichynskyi, Tilmann Reuther, Ursula Doleschal

Суржик: лексичний аспект (на матеріалі телепередачі „Ключовий
момент”, лексикографічних джерел XIX-XXI ст. і результатів
анкетування) 335

Surzhyk: lexical aspect (based on a clip from the TV show „Klyuchevyi moment”,
lexicographic sources from 19th–21st centuries and results of an inquiry)

Katarzyna Czarnecka

Podobieństwa i różnice w zakresie słowotwórstwa między gwarową polsz-
czyzną północno- i południowokresową 365

Similarities and differences in derivation between Northern and Southern Polish
Eastern Borderland dialects

RECENZJE

Mariusz Frąckowiak

Iwona Bartoszewicz / Joanna Szczęk / Artur Tworek (Hg.) (2013):
Im Anfang war das Wort II (Linguistische Treffen in Wrocław 9),
Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT / Dresden: Neisse Verlag, 374 S. ... 381

Michał Głuszkowski

Monika Kresa (red.), 2015, *Dialog pokoleń na Mazowszu dalszym (Dą-
brówka, Sadowne, Stoczek)*, Warszawa: BEL Studio, ss. 241. 387

Informacje o autorach artykułów 393

Informacje dla autorów 397

KATARZYNA CZARNECKA

Polska Akademia Nauk
Instytut Języka Polskiego

Podobieństwa i różnice w zakresie słowotwórstwa między gwarową polszczyzną północno- i południowokresową

Słowa kluczowe: Kresy; polskie gwary kresowe; słowotwórstwo; opis konfrontatywny

Key words: Polish Eastern Borderlands; Polish borderland dialects; derivation; the comparative description

Rosnąca liczba publikacji poświęconych językowi Kresów wschodnich sprawia, że coraz więcej wiemy o pochodzeniu, współczesnej sytuacji i kształcie polszczyzny na tych terenach (por. Bibliografia na końcu artykułu). Zagadnienia związane ze słowotwórstwem pojawiają się jako znaczące segmenty tych opracowań bądź jako uwagi na ich marginesie. Brak dotychczas zestawienia konfrontatywnego. Moim zdaniem na tym etapie badań nad polszczyzną kresową można już poczynić uściślenia dotyczące różnic i podobieństw w warstwie słowotwórczej pomiędzy gwarami północno- i południowokresowymi.

Niniejszy artykuł stanowi próbę uporządkowania dotychczasowych ustaleń dotyczących zjawisk słowotwórczych charakterystycznych dla gwarowej polszczyzny północno- i południowokresowej – wraz z krótką charakterystyką i egzemplifikacją.

Podstawą artykułu jest: dla Kresów północnowschodnich – materiał zawarty w opracowaniach B. Dubickiej(-Dwilewicz) (Dubicka 1986, Dwilewicz 1997), H. Karaś (2001), Z. Kurzowej (1993), J. Riegera (2006), H. Turskiej (1983), natomiast dla Kresów południowowschodnich są to wyniki własnych badań, opartych przede wszystkim na materiałach zgromadzonych przez J. Riegera i zespół Pracowni Polszczyzny Kresowej Instytutu Języka Polskiego PAN podczas wyjazdów terenowych na Ukrainę prowadzonych od r. 1989 (szerzej w: Czarnecka 2009, 2014).

W zestawieniu nie brałam pod uwagę polszczyzny na Białorusi – mimo iż opublikowano szereg cennych prac na temat fonetyki, morfologii czy leksyki (por. m.in. Веренич 1990; Rieger 2014; Smułkowa 2009, 2011), brak jak dotąd opracowań dotyczących *stricte* słowotwórstwa.

Należy pamiętać o różnej genezie polszczyzny na Kresach północnych i na Kresach południowych. Na północy mamy do czynienia z językiem nabytym – od XVII w. wsie drobnoszlacheckie stopniowo ulegały polonizacji na skutek napływu na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego polskiej szlachty, głównie z Mazowsza. Nieco później, prawdopodobnie w połowie XIX w., proces polonizacji językowej objął wsie chłopskie, pierwotnie białorusko- bądź litewskojęzyczne (Kurzowa 1993: 37 i nast.). Obecność polszczyzny na Kresach południowych jest efektem masowego osadzania się na tych terenach ludności etnicznie polskiej z różnych rejonów Polski – zwłaszcza na przełomie XVI i XVII w. (kolonizacja starsza) i w XIX w. (kolonizacja młodsza), nie jest to zatem wynik polonizacji ludności autochtonicznej (Rieger 2002: 16 i nast.).

Przedmiotem niniejszego artykułu są zjawiska słowotwórcze obserwowane w północno- i południowokresowych gwarach wiejskich (chłopskich, ludowych), tj. w języku polskojęzycznych wsi chłopskich. Omawiane zjawiska zostały podzielone na trzy grupy: 1) zjawiska wspólne, tj. efekty identycznych procesów słowotwórczych, podporządkowane tym samym regułom i wynikające z tych samych tendencji; 2) zjawiska wspólne o różnej genezie; 3) zjawiska swoiste wyłącznie dla poszczególnych odmian gwarowej polszczyzny kresowej.

I. Zjawiska wspólne

Oczywiste jest, że z racji położenia geograficznego (m.in. kontakt z językowym żywiołem wschodniosłowiańskim, peryferyjne położenie względem Polski etnicznej) obydwie odmiany polszczyzny kresowej łączy szereg podobieństw gramatycznych, a więc także i słowotwórczych. Warto pamiętać, że niektóre z cech, w tym wypadku słowotwórczych, charakterystyczne są także dla dialektów Polski rdzennej – ze względu na określony kształt polszczyzny dialektalnej w ogóle, zwłaszcza z uwagi na zachowanie się w gwarach konstrukcji archaicznych. Jak zauważył S. Gala, „[gwary], ustalone w rezultacie procesów innowacyjnych, mogą zachowywać stan dawniejszy w stosunku do polszczyzny ogólnej czy innych gwar. Mogą zatem przechowywać pewien zasób leksyki dawnej, która funkcjonuje w gwarze, być może występuje w ograniczonym zakresie i poświadcza dawne, istotne dla danej gwary wykładniki derywacyjne i ich funkcje” (Gala 2000: 34). Z drugiej strony, trzeba mieć na względzie, że część przywołanych poniżej wyrazów, podzielnych słowotwórczo, nie powstała na gruncie gwar – zostały one w całości przejęte z języków bezpośrednio wpływających na te gwary (głównie wschodniosłowiańskich), por. np. *komnatuszka*, *kurczątko*, *normalno*.

W zakresie słowotwórstwa można zatem wyróżnić następujące cechy wspólne gwarowej polszczyzny północno- i południowokresowej:

- 1) Duże natężenie i zróżnicowanie zdrobnień i spieszczeń jest zjawiskiem bodaj najczęściej wymienianym i najbardziej kojarzonym z językiem Kresów – tak północnych, jak i południowych. H. Karaś kwalifikuje je jako regionalizm frekwencyjny (Karaś 2001: 205). Na całych Kresach wschodnich notowano zatem bardzo liczne derywaty z sufiksami znanymi polszczyźnie ogólnej (wśród nich także derywaty zgodne z ogólnopolskimi), jak *-ka*, *-ek*, *-ko*, także drugiego stopnia, *-eczka*, *-eczek*, *-eczko*, np. *domeczek*, *pagóreczek*, *papiereczek*, *woreczek*, *cebuleczka*, *chateczka*, *jagodeczka*, *koseczka*, *drzeweczko*, *gniazdeczko*, *jableczko*, *wiadereczko*, *-uszka*, *-uszek*, np. *chatuszka*, *gwiazduszka*, *komnatuszka*, *chlewuszek*, *koluszek*, *kwiatuszek*, *-ulka*, *-ulek*, np. *dziadulek*, *księżulek*, *ojczulek*, *babulka*, *mamulka*, oraz z charakterystycznym dla Kresów *-eńk-*, np. *papeńko*, *chlapeńka*, *mameńka*, *szpileńka* (według Urbańczyka sufiks typowy dla terenów na wschód od Wisły – Urbańczyk 1968). Trzeba jednak pamiętać, że na północy wyrazy z sufiksami

zakończonymi na *-a* (*-ka*, *-eczka*, *-ulka* i in.) notuje się także w formacjach rodzaju męskiego typu *dziadunia*, *chłopczunia*, ale wynika to z akania (przejścia nieakcentowanego *-e* oraz *-o* w *-a*) – jest to więc zjawisko o charakterze fonetycznym, a nie morfologicznym.

- 2) Duże natężenie i zróżnicowanie formacji ekspresywnych pejoratywnych, często z sufiksami o proveniencji wschodniosłowiańskiej, jak augmentativa z sufiksami *-un*, np. *krzykun*, *bladun*, *brechun* ‘kłamca’, *szczekun*, *śmierdun*, *-aka*, np. *chojraka*, *rozbijaka*, *rozdziawiaka*, *zadawaka*, *zadziraka*, *-ucha*, np. *brechucha*, *pleciucha*, *rozwalucha* ‘rudera’, *smolucha*, *splucha* ‘špioch’, *świntucha*, *-uha*, np. *draniuha*, *pleciuha*, *zawaluha*, *złodziejuha*, *-iszczę*, np. *dworyszczę*, *dziewczyniszczę*, *krowiszczę* (na północy także *-iszczę* dla rodzaju nijakiego, jak *babiszczę*, *bladyszczę*), ale też znanymi z języka ogólnopolskiego, jak *-ina* // *-yna*, np. *bladzina*, *chudzina*, *gadzina*, *poduszczyzna*, *żebraczyzna*, *-isko* // *-ysko*, np. *bałwanisko*, *byczysko*, *starocisko*, *tumanisko*, *werecisko* i in.

Następnie kolejno można wymienić zjawiska reprezentowane mniej licznie, jak:

- 3) Nazwy żon z sufiksem *-icha* // *-ycha*, np. *bondarycha* ‘żona bednarza’, *bondara*, *bratycha* ‘bratowa’, *piekarycha*, *kowalicha*, *kupczycha*, *szewczycha*. Zjawisko to uznaje się za jeden z bardziej typowych wpływów wschodniosłowiańskich. W tej chwili w dialektach kresowych funkcjonują głównie formacje zleksykalizowane; model jest słabo produktywny – w niektórych dialektach w ten sposób tworzone są nazwy żon od nazwisk mężów, jak *Babiczycha* (← *Babicz*), *Stasiuczycha* (← *Stasiuk*) (Dwilewicz 1997: 66).
- 4) Nazwy abstrakcyjne na *-ość*, np. *chytrość*, *drogość*, *głupłość*, *gorzkość*, *nieodpowiedność* [!], *słodkość*. Sam model abstractów na *-ość* jest bardzo produktywny w języku ogólnopolskim (Jadacka 2001: 80), na Kresach mamy jednak do czynienia z przekraczaniem norm łączliwości wynikającym zapewne z przejrzystości modelu słowotwórczego w porównaniu z ustabilizowanymi formacjami na *-ota*, *-ycz* i in.
- 5) Przymiotniki z sufiksem *-owaty*, np. *ciemnowaty*, *ciężkowaty*, *czarnowaty*, *dalekowaty*, *trudnowaty* utworzone od podstaw przymiotnikowych, co w polszczyźnie ogólnej jest zjawiskiem rzadkim, natomiast model przymiotnik + sufiks *-owamuŭ* (*-yvamuiŭ*) jest bardzo

produktywny w języku ukraińskim, por. np. *білув^латиий, довз^луватиий, темнув^латиий, товстув^латиий* (Winkler-Leszczyńska 1964: 45, 46), podobnie w języku białoruskim przymiotnik + *-аваты*: *жаўтав^латы, пустав^латы, рыжав^латы, халаднав^латы* (Winkler-Leszczyńska 1964: 47, 48).

- 6) Przymiotniki z sufiksem **-anny**, np. *ceglanny, szklanny, glinianny, drucianny*.
- 7) Intensiva przymiotnikowe z sufiksami **-eńki** i **-utki**, np. *czerwionieńki, malusieńki, młodzieńki, skromnieńki, żółcieńki, jedniutki, malutki*.
- 8) Mieszanie formantów przysłówkowych **-o**, **-e**, np. *bogacie* ‘bogato’, *ciężkowacie, pełnie* ‘pełno’, *bezpieczno* ‘bezpiecznie’, *normalno* ‘normalnie’, *straszno* ‘strasznie’. Jest to jedna z cech archaicznych zachowanych w polszczyźnie kresowej.
- 9) Wahania w prefiksacji czasowników – wynikające z:
 - a) zachowania archaizmów, np. *odrosnąć* ‘podrosnąć’, *posłyszeć* ‘usłyszeć’, *roztworzyć* ‘otworzyć’, *umarznąć* ‘zmarznąć’;
 - b) zachowania archaizmów dzięki wpływom wschodniosłowiańskim bądź litewskim, np. *naczać* ‘zacząć’, *obezwać się* ‘odezwać się’, *zgotować* ‘ugotować’ (por. ukr. potoczne *нач^лати* i ogólne *обізва^латися, звар^лити*, ros. *нач^лать, свар^лить*, brus. *звар^лыць*, lit. *išvirti* ‘ugotować’);
 - c) interferencji (na północy białoruskich i litewskich, na południu ukraińskich i rosyjskich), np. *nagniewać się* ‘pogniewać się’ – por. ukr. *нагнів^латися*; *okończyć* ‘ukończyć (szkołę)’ – por. ros. *ок^лончить*; *podzwonić* ‘zadzwoić’ – por. ros. *позвон^лить*, ukr. *подзвон^лити*; *powrócić się* ‘odwrócić się’ – por. ros. *поверн^луться*, ukr. *поверн^лутися*; *rozpoznać się* ‘zaznajomić się’ – por. ros. *познакомить^лся*; *przenieść* ‘znieść’ – por. ros. *перенести*; *obgolić się* ‘ogolić się’ – por. lit. *apsiskusti*; *obkraść* ‘okraść’ – por. brus. *обакрасці*; *sporządkować* ‘uporządkować’ – por. lit. *sutvarkyti*.
 - d) innowacji gwarowych, np. *dopodglądać, dopodgryzać, natłumażyć* ‘wytlumaczyć’, *wybuntować* ‘zbuntować’.

Brak tu stałego modelu czy reguły – wydaje się, że istnieje po prostu rozchwianie w zakresie przyłączania prefiksów, stąd czasem nawet trudno do-

ciec, czy kształt danego derywatu wynika z interferencji, innowacji, czy też jest to zachowany archaizm.

II. Zjawiska wspólne o różnej genezie

Na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza pierwsze z wymienionych poniżej zjawisk, jako że istnieje ryzyko utożsamiania pozornie identycznych modeli słowotwórczych, tymczasem najprawdopodobniej są one efektem kontaktów poszczególnych dialektów z różnymi językami.

- 1) Formacje z sufiksem **-uk** notuje się zarówno na Kresach północnych, jak i południowych. Na północy formant jest rezultatem kontaktów językowych z językiem litewskim (lit. sufiks *-ukas*; *kačiukas* ‘kotek’, *Jonukas* ‘Janek’, *berniukas* ‘chłopczyk’), choć w procesie zapożyczenia nie można wykluczyć wpływu białoruskiego. Sufiks **-uk** pojawia się w deminutivach, hipocoristicach, nazwach istot młodych (*bachuruk*, *baraniuk*, *dzieciuk*, *gęsiuk*, *grzybuk*, *liściuk*, *tatuk*, *Jaruk*, *Władziuk*), także w formacjach ekspresywnych nacechowanych pejoratywnie, zwłaszcza na Wileńszczyźnie (*dziaduk*). Często wyrazy z **-uk** mają akcent na sufiksie (Dwilewicz 1997: 62 i nast.; Karaś 2002: 263). Na południu natomiast formant **-uk** jest pochodzenia ukraińskiego, występuje w nazwach istot młodych (*bliźniuk*, *sarniuk*, *Żydziuk*, por. też ukr. *близн'юк*, *сарн'юк*) i w ekspresivach pejoratywnych (*beltuk*, *marzłuk*, *zdechłuk*), zakres jego występowania jest nieco węższy (nienotowany w deminutivach ani w hipocoristicach), akcent jest zgodny z ogólnopolskim bądź na sufiksie *-uk*¹.

W tym miejscu warto przytoczyć stanowisko reprezentowane przez P. Czuczkę (Чучка 1963), a następnie L. Bednarczuka (1992: 64). Badacze podają argumenty, zgodnie z którymi sufiks **-uk**, pojawiający się równolegle w różnych językach Wielkiego Księstwa Litewskiego już od XV w., historycznie należy uznawać za wspólne dziedzictwo turecko-tatarskie, rozpowszechnione na skutek procesów onomastycznych.

- 2) Wahania w użyciu przyrostków tematycznych to jedno z niewielu zjawisk związanych ze słowotwórstwem czasowników (por. opisane powyżej rozchwianie w zakresie przyłączania prefiksów czasownikowych).

¹ O antroponimicznej funkcji formantu *-uk* w gwarach wschodniej Polski pisały m.in. B. Lindert (1967: 69 i nast.) oraz L. Dacewicz (1999: passim).

Na Kresach północnych częściej notuje się iterativa z wtórnym **-iwa-** // **-ywa-**, typu *spotykiwać*, *zamarzywać* lub *wynajmywać*, *kupywać*, interpretowane jako tu archaizm peryferyczny zachowany pod wpływem wschodniosłowiańskim (Karaś 2002: 210 i nast.), na Kresach południowych zaś mamy iterativa z wtórnym **-owa-** lub **-uwa-**, np. *towarzyszować* ‘towarzyszyć’, *wyparzować* ‘wyparzać’, *gościuwać się* ‘gościć się’ będące wynikiem językowego sąsiedztwa ukraińskiego i rosyjskiego (por. ukr. *моваруувѣ|amu*, *вун|арювамy*, *зочював|mu*, ros. *вын|аривать*) oraz formacje typu *dopytować*, *wykopować*, *pokazywać*, których postać jest prawdopodobnie efektem wyrównania do tematu czasu teraźniejszego czasowników (*dopytuję*, *wykopuję*, *pokazuję*), przy czym analogiczne formacje ukraińskie na **-uwa-** stanowią tu czynnik podtrzymujący².

III. Zjawiska typowe dla poszczególnych odmian polszczyzny kresowej

Generalnie różnice słowotwórcze między gwarami północno- i południowokresowymi, tak jak różnice w innych warstwach językowych, wynikają z różnego sąsiedztwa językowego oraz innych źródeł polszczyzny na poszczególnych terenach (o czym szerzej por. np. Rieger 1996). Poniżej przedstawiam zjawiska najbardziej charakterystyczne.

Kresy północne³

- 1) Szczególnie licznie w gwarach północnokresowych zachowały się typowe dla polszczyzny historycznej zaimkowe formacje archaiczne z sufiksem **-en**, np. *każden*, *któren*, *calen* (Dwilewicz 1997: 72).
- 2) Typowe dla tego regionu są również przymiotniki z sufiksem **-eńki** (także jako **-ińki**), np. *kochanieńki*, *caleńki*, *bystreńki*, *drobnieńki*, *we-solińki*, *malusińki* (Dubicka 1986: 77).

² Można tu również upatrywać oddziaływania dialektalnych małopolskich form na **-ować**.

³ W artykule nie zajmuję się różnicami między polszczyzną wileńską i kowieńską, choć niewątpliwie można by takie wyodrębnić.

- 3) Z uwagi na mazowieckie pochodzenie napływowej ludności na Kresach północno-wschodnich i przyjęcie jej języka za wzór dla polonizujących się obszarów w gwarowej polszczyźnie północnokresowej mamy także nazwy istot młodych z sufiksem **-ak**, typu *gęsiak*, *koźlak*, *psiak* przy niemal całkowitym braku tego typu rzeczowników na **-ę**. Zanotowano również szereg zjawisk wynikających z wpływu litewskiego:
- 4) Deminutiva oraz hipocoristica z sufiksem **-yție** (< **-utie**), np. *krówutie* ‘krówka’ (por. lit. *karvutė* ‘krówka’), *chlebutie* ‘chlebek’ (por. lit. *duonutė* ‘chlebek’), *chatitie* ‘chatka’, *dziewczynitie* ‘dziewczynka’ i in. (Karaś 2002: 264) oraz – notowane rzadziej – **-utka**, np. *mamutka*.
- 5) Augmentativa (najczęściej patronimika) z sufiksem **-uć** (< **-ūtis**), np. *Pawlukuć*, *Rawduć*, *chamuć*, *smarkuć* (Kurzowa 1993: 252).
- 6) Formacje pejoratywne z sufiksem **-ajło**, np. *brzdąkajło*, *brechajło*, *strachajło* (także **-ajła**, np. *bazgrajła*, *badziajła*), również z podwojonym *ł*. Sufiks **-ajło** jest najprawdopodobniej pochodzenia litewskiego, choć może to być również wpływ białoruski. Według W. Mańczaka pierwotnie został wyabstrahowany z litewskich nazwisk na *-gaila*, typu *Bargaila*, *Dargaila*, *Dziugaila* do polskich nazwisk na *-ajło*, *-ajła*, a dopiero w dalszej kolejności zaczął się pojawiać w rzeczownikach o nacechowaniu pejoratywnym (Mańczak 1975: 189–192).
- 7) Czasownikowe formacje na **-ować** typu *grzybować* ‘zbierać grzyby’, *rybować* ‘łowić ryby’, *jagodować*, *gospodyniować* (por. lit. *žuvlanti* ‘łowić ryby’, *uoglati* ‘zbierać jagody i in.). To wyraźny wpływ bardzo produktywnego litewskiego typu czasowników (por. m.in. Karaś 2002: 317).

Sąsiedztwu białoruskiemu można przypisać obecność w dialekcie północnokresowym:

- 8) Abstractów na **-ynia** i **-yń**, np. *głębinia*, *wyżynia*, *szerzynia*, *głębiń*, *szerzyń*, *dłużyń* (por. np. brus. *глыбіня*, *вышыня*, *шырыня* itd.; Karaś 2002: 266).
- 9) Zaimków nieokreślonych z sufiksem (partykułą) **-si**, **-ści** (i z jego rozszerzoną postacią **-ścik**), np. *jakiścik*, *ktościk*, *gdzieści*, *cościk*, *któryścik* (por. brus. *якісці*, *десці*, *хтосці* itd.) (Kurzowa 1993: 254).
- 10) Przymiotników z sufiksem **-iny** (**-yny**), np. *kaczyny* ‘kaczy’, *kociny* ‘koci’, *koziny* ‘kozi’, *gęsiny* ‘gęsi’, por. brus. *качыны*, *каціны*, *казліны*, *гусіны* (Dubicka 1986: 77; Kurzowa 1993: 254–255).

Kresy południowe

- 1) Na Kresach południowych dużą frekwencję mają nazwy istot młodych z na **-ę**, **-ątko**, np. *gęsie*, *indyczę*, *lisię*, *psię*, *kociątko*, *koziątko*, *żabiątko* przy niewielkiej liczbie rejestrowanych derywatów z **-ak**, **-aczek** oraz **-a**, **-atko** (o czym także niżej).
 - 2) W polszczyźnie południowokresowej zanotowałam relatywnie dużo formacji dwurodzajowych z sufiksami zakończonymi na **-a**, typu **-ula**, **-ara**, **-aka**, **-ucha** wśród nazw ekspresywnych pejoratywnych, np. *zadziraka* ‘ten, kto z każdym zadziera; zabijaka’, *splucha* ‘śpioch’, *zadawaka* ‘człowiek, który się unosi, przemądrzały (zadaje się z każdym)’ (48 formacji na przesłuszonych 310 ekspresywów pejoratywnych, co stanowiło 15%). Zjawisko dodatkowego wzmacniania pejoratywnej wartości znaczeniowej derywatów przez żeńską formę sufiksu jest charakterystyczne w pewnym stopniu również dla gwar Polski etnicznej (por. m.in. Kowalska 2001: 294), podobne w swojej strukturze, jednak znacznie mniej liczne formacje, notowano także na Kresach północno-wschodnich.
 - 3) Typowa dla Kresów południowych jest stosunkowo wysoka produktywność formantu paradygmatycznego na **-a** w dwurodzajowych nazwach ekspresywnych pejoratywnych, jak *chlapa* ‘ten, kto chlapie językiem; plotkarz’, *podliza*, *balamuta*, *niwuka* ‘nieuk’, *zadzira* ‘ten, kto zadziera z innymi; łobuz, prowokator’.
 - 4) Licznie występujące nazwy mieszkańców z formantem **-an**, typu *maćkowian*, *szarawczan*, *horodian*, *parafian* mogą być śladem dziedzictwa językowego bądź wynikać z wpływu języków wschodniosłowiańskich.
- Wiele typowych zjawisk słowotwórczych jest rezultatem kontaktów polszczyzny południowokresowej z językiem ukraińskim (bądź gwarami ukraińskimi) oraz rosyjskim.
- 5) Za typowe dla dialektu południowokresowego można uznać deminutiva i hipocoristica rodzaju męskiego z formantami **-ko** i **-o**, np. *wujko*, *stryjko*, *dziadko*, *piesio*, *dziado*, co sygnalizowano także w opracowaniach dotyczących przedwojennej polszczyzny na tych terenach (por. m.in. Kurzowa 1983).

- 6) Nazwy istot młodych na **-a**, **-atko**, np. *kaczatko*, *koźlatko*, *kurczatko* (por. ukr. *кач¹атко*, *коз¹ятко*, *курч¹атко*). Sufiksy **-a**, **-atko** w języku ukraińskim regularnie rozbudowują wspomnianą kategorię nazw istot młodych (Аркушин 2004: 39, 66; Warchoł 1984: 131–132).
- 7) Deminutiva i hipocoristica z sufiksem **-czyk**, jak: *chlebczyk*, *chliwczyk*, *czubczyk* (por. ukr. *хлібчик*, *хлівчик*, *чубчик*, także ros. *чубчик*) oraz nazwy wykonawców czynności z sufiksami **-czyk** i **-szczyk**, np. *skupczyk*, *fotografszczyk*, *barabanszczyk* (por. ukr. *бараб¹аницук*, ros. pot. *фотографшчик*).
- 8) Przymiotniki z sufiksem **-aczy**, np. *gęsiaczy* ‘gęsi’, *kaczaczy* ‘kaczy’, *kurzaczy* ‘kurzy’ (por. ukr. *гус¹ячий*, *кач¹ачий*, *кур¹ачий*).

Podsumowanie i wnioski

Jak się wydaje, najliczniejsze są te spośród zjawisk różnicujących poszczególne odmiany gwarowej polszczyzny kresowej, które stanowią rezultat innego sąsiedztwa językowego. Ponadto zaznaczają się pewne cechy wynikające z różnego pochodzenia polszczyzny na Kresach północnych i południowych, występujące również w gwarach Polski etnicznej (jak choćby mazowieckie *-ak* i małopolskie *-ę* w nazwach istot młodych). Rejestrowano także formacje dawne, podtrzymane wpływami obcymi bądź zachowane w wyniku izolacji od współczesnej polszczyzny ogólnej. Z powyższego zestawienia wynika, że można wyróżnić podobną liczbę zjawisk słowotwórczych wspólnych dla obydwu odmiany polszczyzny kresowej (w odmianie gwarowej), jak i zjawisk swoistych. Zjawisk wspólnych, łącznie z tymi o różnej genezie, zebrałam 11. Zjawisk swoistych – odpowiednio 10 dla gwarowej polszczyzny północnokresowej i 8 – dla południowokresowej. Należy zatem zachować ostrożność przy formułowaniu uogólniających wniosków dotyczących zjawisk słowotwórczych typowych dla gwar kresowych.

Bibliografia

- BEDNARCZUK L., 1992, Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zarys problematyki, w: J. Bartmiński, M. Łesiów (red.), *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI, *Między Wschodem i Zachodem*, cz. 4, Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe.
- CZARNECKA K., 2006, Uwagi o słowotwórstwie czasowników odczasownikowych w gwarach polskich na Ukrainie, w: J. Rieger (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 3, Warszawa: Semper, s. 129–142.
- CZARNECKA K., 2009, *Słowotwórstwo gwar polskich na Ukrainie. Rzeczownik. Czasownik*, maszynopis rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dra hab. J. Riegera, Warszawa.
- CZARNECKA K., 2010a, Fonologia czy słowotwórstwo? O kilku zjawiskach w gwarach polskich na Ukrainie, w: J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. XII, Warszawa: Semper, s. 79–88.
- CZARNECKA K., 2010b, Rzeczowniki motywowane w gwarach polskich wsi Nowosielica i Zielona na Ukrainie, w: J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. XII, Warszawa: Semper, s. 89–135.
- CZARNECKA K., 2014, *Słowotwórstwo gwar polskich na Ukrainie. Czasownik*, Kraków: Libron.
- DACEWICZ L., 1999, Nazwy osobowe z sufiksem *-uk/-czuk* w historycznej antropimii Białostoczczyzny, w: Bogusław Nowowiejski (red.), *Polszczyzna północno-wschodnia*, cz. 2, Białystok: Uniwersytet w Białymstoku. Wydział Humanistyczny, s. 193–199.
- DUBICKA B., 1986, Niektóre odrębności słowotwórcze polszczyzny wileńskiej, w: J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, s. 71–79.
- DWILEWICZ B., 1997, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa: DiG.
- DZIĘGIEL E., 2003, *Polszczyzna na Ukrainie*, Warszawa: Semper.
- DZIĘGIEL E., 2012, Archaizmy a interferencje w kontaktach języków blisko spokrewnionych (przykład polsko-ukraiński), *Z polskich studiów slawistycznych*, seria XII, Językoznawstwo, Warszawa, s. 13–19.
- GAŁA S., 2000, Słowotwórstwo gwarowe a słowotwórstwo polszczyzny ogólnej, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, t. XLV, Łódź, s. 29–36.
- JADACKA H., 2001, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- KARAŚ H., 2001 (red.), *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia. Sytuacja socjolingwistyczna. Cechy językowe. Teksty*, Warszawa–Wilno: Uniwersytet Warszawski.

- Pracownia Językoznawstwa Stosowanego Instytutu Języka Polskiego. Wydział Polonistyki, Vilniaus Universitetas. Lenku filologijos katedra. Filologijos fakultetas.
- KARAŚ H., 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa–Puńsk: Wydawnictwo Auśra.
- KOWALSKA A., 2001, *Studia nad dialektem mazowieckim*, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP.
- KURZOWA Z., 1983, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 r.*, Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- KURZOWA Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- LINDERT B., 1967, *Formanty służące do tworzenia nazw mieszkańców w językach słowiańskich*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- MAŃCZAK W., 1975, Litewskie pochodzenie sufiksu *-ajło*, *Język Polski LX*, z. 3, s. 189–192.
- RIEGER J., 1996, Co wiemy o języku polskim na Kresach Wschodnich?, w: *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. I, Warszawa: Semper, s. 11–16.
- RIEGER J., 2002, Język polski na Ukrainie w XX w., w: J. Rieger, I. Cechosz-Felczyk, E. Dzięgiel, *Język polski na Ukrainie w końcu XX w. Cz. 1. Stan i status. Cechy charakterystyczne. Polszczyzna w Lwowskim, Tarnopolskim i na Podolu. Teksty*, Warszawa: Semper, s. 11–51.
- RIEGER J., 2006, Polszczyzna gwarowa na Litwie, w: J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: DiG, s. 11–47.
- RIEGER J., 2014, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślowszczyźnie*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Wydział „Artes Liberales”: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- SMUŁKOWA E. (red.), 2009, *Braślowszczyzna: pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (słownik braślowski)*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- SMUŁKOWA E. (red.), 2011, *Braślowszczyzna: pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu, charakterystyka socjolingwistyczna, świadectwo mieszkańców*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- TURSKA H., 1983, Język polski na Wileńszczyźnie, w: J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, s. 15–23.
- URBAŃCZYK S., 1968, Zdrobnienia typu *mateńka, serdeńko, maleńki*. (Drobiazg ze stosunków językowych polsko-ruskich), w: *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 356–359.
- WARCHOŁ S., 1984, *Geneza i rozwój słowiańskich formacji ekspresywnych z sufiksальnym -k- i -c*, Warszawa–Łódź: PWN.

WINKLER-LESZCZYŃSKA I., 1964, *Sufiksy przymiotnikowe -ity, -isty, -aty, -asty w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

ZIELIŃSKA A., 2002, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

АРКУШИН Г., 2004, *Іменний словотвір західнополіського говору*, Луцк: Вежа.

ВЕРЕНИЧ В. Л., 1990, Польско-белорусское языковое взаимодействие (на материале мазурского островного говора в Полесье), w: J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. V, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, s. 7–141.

ЧУЧКА П. П., 1963, До походження и значення українських іменникових утворень з суффіксами -ук, w: *Тези доповідей та повідомлень VII наукової конференції. Серія філологічна*, Ужгород, s. 70–71.

Similarities and differences in derivation between Northern and Southern Polish Eastern Borderland dialects

(s u m m a r y)

The article is an attempt to organize the existing data on the phenomena of derivation in Polish Eastern Borderland dialects – Northern and Southern – with a short description and exemplification. Among the phenomena that differentiate both varieties of Polish Eastern Borderland dialects, those that are the result of different language neighborhood are most numerous. Certain features are the result of the different source of the Polish language on the Polish Eastern Borderlands – Northern and Southern (as *-ak* from Mazovia and *-ę* from the Lesser Poland in the names of young signifieds). In the lexical material from Polish Eastern Borderlands, the old formations, supported by foreign language influences or preserved as a result of isolation from contemporary Polish language, were recorded. A similar number of derivation phenomena, which are common to both varieties of Polish Eastern Borderland dialects (10) and specific phenomena (10 for the dialect of the Northern Polish Eastern Borderland and 8 for the Southern) are indicated in the dialect.

